

УДК 94(477.54)«1921/1928»:334.713

**КУСТАРНО-РЕМІСНИЧА ПРОМИСЛОВІСТЬ  
М. ХАРКОВА ЗА ЧАСІВ НЕПУ  
В ІСТОРИОГРАФІЇ 1920–Х РР.****THE COTTAGE AND HANDICRAFT INDUSTRY  
OF KHARKIV CITY IN THE PERIOD OF THE NEP  
IN THE HISTORIOGRAPHY OF THE 1920S.****Євсюкова О. Г.,**

здобувачка кафедри історії України,  
Харківський національний університет  
ім. В. Н. Каразіна (Харків, Україна), e-mail:  
anisiya.history@gmail.com, ORCID:  
<http://orcid.org/0000-0003-1164-9510>

**Evsyukova O. G.,**

PhD candidate of Department of History of Ukraine  
of V. N. Karazin Kharkiv National University (Kharkiv,  
Ukraine), e-mail: anisiya.history@gmail.com, ORCID:  
<http://orcid.org/0000-0003-1164-9510>

*Окреслено основні дослідницькі підходи в історіографії 1920-х рр. до вивчення кустарно-ремісничої промисловості м. Харкова за часів непу. Охарактеризовано ряд дослідницьких моделей відносно розуміння самого феномену дрібного виробництва та його подальших шляхів розвитку. Особливу увагу приділено ідеологічним рамкам у висвітленні проблеми кустарно-ремісничого виробництва – згорання непу та встановлення тоталітарного режиму в СРСР позначилися на працях, які вийшли друком у другій половині 1920-х рр. Дослідники в роботах все більше починали прославляти та ілюструвати курс правлячої партії, а дрібне виробництво розглядалось лише в системі кооперації з подальшою інтеграцією до планової економіки. Встановлено, що незважаючи на певні ідеологічні рамки, у висвітленні історичних подій, дослідниками 1920-х рр. було накопичено значний матеріал, який торкався різних етапів розвитку кустарно-ремісничої промисловості.*

**Ключові слова:** нова економічна політика, історіографія, кустарна промисловість, кустар, ремісник, Харків, дрібнотоварне виробництво.

*The article explores the main approaches in the historiography of the 1920s in researching of the cottage and handicraft industry in Kharkiv city of the new economic policy. A number of researching models are characterized as relative to the phenomenon of petty industry and its further development paths. Particular attention is paid to the ideological frameworks in researching of the cottage and handicraft industry problem, namely, reducing the Nep and establishing the totalitarian regime in the USSR. This problem influenced on the works published in the first half of the 1920s. In their works, researchers increasingly began to glorify and illustrate the course of the ruling party, while petty industry was considered only in the system of cooperation with further integration into the planned economy of the country. It has been established that despite certain ideological frameworks in considering the historical events of the 1920s, considerable material was accumulated that dealt with different stages of the development of the cottage and handicraft industry.*

**Keywords:** new economic policy, historiography, cottage industry, handicraftsman, craftsman, Kharkiv, petty industry.

Протягом непу в радянській пресі питання розвитку кустарно-ремісничої промисловості обговорювалось радянськими вченими, економістами та безпосередніми співробітниками господарських, статистичних та фінансових органів Радянської України та СРСР. У роботах 1920-х років робилися перші спроби аналізу поточних результатів нової економічної політикою та її вплив на дрібне виробництво. І хоча в статтях періодично простежувалась певна упередженість до дрібних виробників і приватного підприємництва зокрема, дослідники ввели до наукового обігу чимало статистичних даних та нормативно-правових документів. На шпальтах періодичних видань

могла мати місце дискусія щодо доцільності розвитку кустарного виробництва.

Метою статті є надання загальної характеристики та огляд ключових підходів до вивчення кустарно-ремісничої промисловості Харкова в роки непу. Актуальність проблеми підвищується практичною відсутністю спеціальних праць, присвячених цій проблемі. У сучасній українській історичній науці накопичено значний матеріал, який розкриває різні аспекти дрібного виробництва, проте варто констатувати відсутність спеціальних досліджень, присвячених історіографії кустарно-ремісничої промисловості м. Харкова. У статті окреслено основні дослідницькі підходи до вивчення кустарно-ремісничої промисловості в період нової економічної політики, що охоплює час 1920-і початок 1930-х рр. – від початку введення нової економічної політики в СРСР до перемоги командно-адміністративної системи та утвердження тоталітарної системи.

З-поміж дослідників, які вивчали проблему приватного капіталу та в тій чи іншій мірі висвітлювали розвиток дрібного виробництва варто назвати А. Гінзбурга [4], Д. Шапіро [26], Г. Белкіна [1], Л. Сержина [20], Ю. Ларіна [15], О. Купермана [11], І. Гусарова [5]. Дослідники застосовували значний фактологічний матеріал. Основними питаннями були: аналіз здобутків дрібної промисловості перших років непу та подальші перспективи її розвитку; соціально-економічне становище кустарів; роль кустарів та ремісників у системі народного господарства тощо. Починаючи з середини 1920-х рр. почалося деяке поживлення у дослідженні місця та ролі дрібних товаропродуцентів. Це може бути пояснено пом'якшенням політичного курсу по відношенню до дрібних товаровиробників. Було введено чимало праць як радянських науковців, так і керівників державних та партійних структур. 1925 р. вийшла збірка статей та матеріалів «Кустарна промисловість СРСР» під загальною редакцією С. Середи [13]. Широко залучаючи матеріали ВРНГ СРСР, автори змогли дослідити багато аспектів розвитку кустарної промисловості: мету і завдання державного регулювання у дрібному виробництві; кредитування та географію дрібної промисловості СРСР; експорт виробів дрібних товаровиробників; потреби кустарної промисловості тощо. Також дослідники намагались «гарячими слідами» проаналізувати розвиток окремих галузей виробництва – деревообробної, шкіряної, металообробної тощо [23; 8].

1927 р. була опублікована колективна робота «Частный капитал в народном хозяйстве СССР» [25]. Особливу увагу привертає стаття М. Воробйова про розвиток дрібної приватної та кустарно-ремісничої промисловості СРСР [3]. Дослідником розглядалось широке коло питань: форми кустарно-ремісничого виробництва; місце та роль у промисловості країни; кількість зайнятих осіб та їх розподіл з різних галузей виробництва. Також для кращого розуміння економічних процесів 1920-х років є важливою стаття

А. Гінзбурга, присвячена проблемі приватного капіталу в народному господарстві [4].

Питання дрібної промисловості та перспективи подальшого розвитку вивчав Д. Шапіро [26]. Причому вчений акцентував увагу на необхідності розвитку та підтримки кустарної промисловості. Автор наголошував на тому, що кустарна промисловість «потребує нашої допомоги, будучи до того ж резервуаром для накопичення навченої робочої сили» [26, с. 10]. Д. Шапіро зміг систематизувати значний матеріал з розвитку дрібної промисловості з залученням певного масиву статистичної інформації; досліджено розвиток системи кооперації; проведено аналіз партійних та урядових постанов щодо кустарної промисловості. Між тим роботи автора насичені посиланнями на цитати партійних керівників, що певним чином зменшує об'єктивність самого дослідження.

Проблеми взаємовідносин дрібної та великої промисловості розглядав В. Лавров [14]. Автор вважав одним із першочергових питань проблему нормалізації стосунків дрібної та великої промисловості у зв'язку з необхідністю реконструкції народного господарства в країні. За думкою В. Лаврова дрібне виробництво не могло представляти загрози для великої промисловості, а лише виконувало доповнюючу роль. У дусі «військового комунізму» В. Лавров закликав до необхідності оголошення «по всьому фронту боротьби з приватним капіталом у дрібній індустрії» [14, с. 103].

Варто відмітити, що не всі радянські дослідники дрібної промисловості розглядали кустарів у позитивному руслі. Деякі автори вбачали в міських кустарях-одинаках приховану загрозу не лише для народного господарства а й монополії більшовиків на політичну владу. Адже кустарі-одинаки, особливо в великих містах, репрезентували зовсім відокремлену групу від загальної маси кустарів селянської країни. А в ході непу ремісниче ядро «обросло сумнівними соціальними попутниками» і, на думку авторів, існувала гостра необхідність «застосування класового підходу з виявлення 3-поміж істино-ремісничої робітничої частини міського кустаря і відшарування чуждого елемента» [22, с. 7]. Такий погляд цілком вписувалось у теоретичну концепцію більшовиків про соціально-класові антагонізми.

Зміна політичного керівництва та курс на поступове згортання непу знайшли своє відображення і в публікаціях, присвячених кустарно-ремісничій промисловості. З розгортанням наступу на приватний капітал друком виходило все більше праць, присвячених дослідженню деструктивної ролі приватних підприємців. Майбутнє кустарно-ремісничої промисловості вбачався лише через подальше кооперування всіх дрібних виробників та подальше обмеження. Значний внесок у вивчення української кустарно-ремісничої промисловості зробили Д. Каплан, Б. Сігал, О. Балинський, К. Василевський, С. Зарудний та ін. Одним із

перших став Д. Каплан, який написав нарис про розвиток кустарної промисловості України [7]. Автор досліджував ряд питань: значення кустарних промислів у господарчому житті України та їх особливості; кількісний склад кустарів по українських губерніях тощо. Цікаво, що подальший розвиток народного господарства Д. Каплан розглядав у тісному взаємозв'язку з розвитком дрібної промисловості, яка на думку автора, була невід'ємним чинником успіху.

Певну увагу розвиток дрібного виробництва УРСР отримав на сторінках дослідження кустарно-ремісничої промисловості національних республік за матеріалами ВРНГ СРСР. Але дані по Україні були представлені фрагментарно, і дрібне виробництво УРСР не отримало достатньої уваги [12]. У середині 1920-х рр. вийшла колективна праця, присвячена кустарній промисловості та кустарно-ремісничій кооперації УСРР під загальною редакцією С. Зарудного [6]. Дослідники розглядали широке коло питань кустарно-ремісничої промисловості: кредитування та оподаткування; кооперацію; географічний розподіл дрібних виробників по галузям виробництва; проблема професійної освіти тощо. Було проведено аналіз існуючої законодавчої бази стосовно дрібного виробництва першої половини 1920-х рр.

В умовах формування тоталітарної держави та поступового згортання непу в СРСР посилювався тиск на дослідників, які повинні були дотримуватись панівної ідеології. Все більше вчені починають приділяти увагу негативним сторонам кустарництва, вбачаючи подальший розвиток лише через інтеграцію до державної промисловості. Так, у другій половині 1920-х питання подальших перспектив кустарно-ремісничої промисловості розглядали С. Розенфельд, Б. Сігал та ін. [19; 21; 20]. Попри залучення до наукового обігу значного матеріалу роботи вже мали помітне ідеологічне нашарування. Зокрема Б. Сігал неодноразово робив акцент на «величезні успіхи, досягнуті на цілм фронті соціалістичного будівництва» і стверджував, що «остаточне витіснення приватного капіталу з народного господарства наперед визначено всією ходою поступового розвитку соціалістичного сектору в Радянському Союзі» [21, с. 124]. У роботах С. Крамера можна знайти соціально-виробничу характеристику кустарно-ремісничої промисловості України за даними перепису 1929-1930 рр. а також дослідження проблеми її оподаткування [9-10]. Проте автор не вбачав перспективи у дрібному виробництві. Так, на думку С. Крамера, у пролетарській державі дрібновласницьке виробництво було приречено на загибель, адже великі форми промислового виробництва неодмінно повинні витіснити дрібні. На певну увагу заслуговує праця, що вийшла 1929 р., присвячена дослідженню стану кустарно-ремісничої промисловості України в період 1914-1929 рр. [18]. У роботі аналізується соціально-економічний склад товаропроductентів; надається характеристика кустарно-ремісничої промисловості.

Проте спеціальні праці присвячені розвитку кустарно–ремісничої промисловості Харкова періоду непу опубліковані не були. Деяку інформацію про Харків можна знайти в окремих статтях К. Лауниця [16]. Зокрема К. Лауниц досліджував дрібну та кустарно–ремісничу промисловість Харківської округи. Але столичне місто не отримало уваги дослідника. Окремі питання кооперації в українському кустарно–ремісничому виробництві розглядали М. Логовинський, І. Ходько, Е. Бурштейн, та ін. [17; 24; 2]. Проте розвиток некооперованих кустарів та ремісників, що працювали одноосібно, залишився поза увагою дослідників.

Отже, протягом 1920–х років дослідниками було зроблено значний доробок в історіографію проблеми, який охоплював різні напрями розвитку кустарно–ремісничої промисловості. Авторами були кваліфіковані спеціалісти – переважно вчені, економісти та керівники господарчих структур СРСР. Застосування статистичних даних, нормативних та правових документів розширило уявлення про становлення та розвиток дрібного виробництва в УСРР 1920–х рр. Але переважна більшість дослідників періоду непу робила акцент на вивченні саме кооперованого сектору дрібного виробництва з подальшою інтеграцією кустарів до державного планування. Проте згорання непу і розбудова в СРСР тоталітарного режиму негативно позначилися на працях, що були опубліковані у другій половині 1920–х рр. Усе більше дослідники у своїх роботах починали прославляти та ілюструвати курс правлячої партії. Дрібне виробництво розглядалося лише у системі кооперації з подальшою інтеграцією до планової економіки, а приватне виробництво в цілому – як дезорганізуючий фактор в системі народного господарства. Питання регіональних особливостей розвитку дрібного виробництва, і зокрема у розвиток кустарно–ремісничої промисловості Харкова, не отримали спеціальної уваги дослідників 1920–х рр.

#### Список використаних джерел

1. Белкин, Г., 1927. 'Формы частной промышленности', *Частный капитал в народном хозяйстве СССР: материалы комиссии ВСНХ СССР / под общ. ред. А. Гинзбурга*, М., Л.: «Промиздат», с.248–249.
2. Бурштейн, Е., 1926. 'Кооперативная промышленность на Украине', *Местная промышленность и торговля*, №6–8, с.119–122.
3. Воробьев, Н., 1927. 'Частная мелкая /неценовая/ и кустарно–ремесленная промышленность СССР', *Частный капитал в народном хозяйстве СССР: материалы комиссии ВСНХ СССР / под общ. ред. А. Гинзбурга*, М., Л.: «Промиздат», с.70–110.
4. Гинзбург, А., 1927. 'О частном капитале в народном хозяйстве', *Частный капитал в народном хозяйстве СССР: материалы комиссии ВСНХ СССР / под общ. ред. А. Гинзбурга*, М., Л.: «Промиздат», с.1–35.
5. Гусаров, І., 1927. 'Роль приватного капіталу в промисловості України', *Більшовик України*, №7–8, с.9–21.
6. Зарудний, С., 1927. 'Кустарна промисловість: (Минуле й сучасне)', *Кустарна промисловість та кустарно–промислова кооперація УСРР: збірник статей*, Х: Б.В., 182 с.
7. Каплан, Д., 1922. 'Кустарная промышленность Украины', Х.: «Звезда», 10 с.

8. Каятковский, М., 1925. 'Кустарная деревообделочная промышленность. Кустарная лесохимическая промышленность', *Кустарная промышленность СССР: сборник статей и материалов*, под ред. С. П. Середы, М.: «ЦУП ВСНХ СССР», с.132–145.

9. Крамер, С., 1927. 'Підсумки прибуткового оподаткування приватних промисловців (підприємців, кустарів та ремісників) і торгівців 1926–1927 рр. на Україні', *Вісник статистики України*, №1, с.61–99.

10. Крамер, С., 1930. 'Соціально–виробнича характеристика нижчецензової (кустарно–ремісничої) промисловості України (за попередніми даними посліпільного перепису 1929–1930 року)', *Вісник статистики України*, №5, с.81–95.

11. Куперман, О., 1927. 'Социально–экономические формы промышленности СССР', *Социалистическое хозяйство*, Кн.1, с.147–160.

12. 'Кустарная и ремесленная промышленность национальных республик: Материалы к совещанию при ВСНХ СССР по вопросу кустарной промышленности союзных национальных республик и областей', 1926. М.: «Новая деревня», 46 с.

13. 'Кустарная промышленность СССР: сборник статей и материалов под ред. С. П. Середы', 1925. М.: «ЦУП ВСНХ СССР», Вып.1, 167 с.

14. Лавров, В. М., 1927. 'Мелкая и крупная промышленность в народном хозяйстве СССР', М.: *Промышленность и народное хозяйство: сборник статей*, с.102–122.

15. Ларин, Ю., 1927. 'Частный капитал в СССР', М., Л.: «Государственное издательство», с.312.

16. Лауниц, К., 1926. 'Дрібна та кустарно–ремісничка промисловість Харківської округи', *Статистичний бюлетень: Матеріали народного господарства Харківської округи*, Книга 1, с.71–73.

17. Логовинский, М., 1928. 'Финансовое хозяйство промысловой кооперации на Украине', *Хозяйство Украины*, №11, с.112–118.

18. 'Нарис передвоенного та сучасного стану кустарно–ремісничої промисловості України', 1929. Х.: «Видання держплану УСРР», 122 с.

19. Розенфельд, С., 1929. 'Проблема кустарничества', *Господарство України*, №5, с.132–139.

20. Сержин, Л., 1928. 'Приватна промисловість України (капіталістична і кустарно–ремісничка)', *Більшовик України*, №18, с.45–58.

21. Сігал, Б., 1930. 'Приватно–капіталістична діяльність у сфері виробництва та посередництва за п'ятиріччя (1926–1930 рр.)', *Вісник статистики України*, с.111–124.

22. Степанюк, А., 1925. 'Организация городских ремесленников–кустарей', *Вестник промысловой кооперации*, №11–12 (28–29), с.6–8.

23. Халтурин, Н., Серед, С.П., 1925. 'Кустарная металлообрабатывающая промышленность', *Кустарная промышленность СССР: сборник статей и материалов*, под ред. С. П. Середы, М.: «Издание ЦУП ВСНХ СССР», Вып.1, с.65–79.

24. Ходько, О., 1926. 'О налоговых льготах украинской кооперации', *Хозяйство Украины*, №1, с.71–75.

25. 'Частный капитал в народном хозяйстве СССР: материалы комиссии ВСНХ СССР / под общ. ред. А. М. Гинзбурга, 1927, М., Л.: «Промиздат», 574 с.

26. Шапиро, Д., 1928. 'Кустарная промышленность и народное хозяйство СССР', М., Л.: «Гос. изд–во», 181 с.

#### References

1. Belkin, G., 1927. 'Formy chastnoy promyshlennosti (Private Industry Forms)', *Chastnyy kapital v narodnom khozyaystve SSSR: materialy komissii VSNKH SSSR / pod obshch. red. A. Ginzburga*, М., Л.: «Promizdat», s.248–249.
2. Burshteyn, Y., 1926. 'Kooperativnaya promyshlennost' na Ukraine (Craft Industry of Ukraine)', *Mestnaya promyshlennost' i torgovlya*, №6–8, s.119–122.
3. Vorob'yev, N., 1927. 'Chastnaya melkaya /netsenzovaya/ i kustarno–remeslennaya promyshlennost' SSSR (Private small handicraft industry of the USSR)', *Chastnyy kapital v narodnom khozyaystve SSSR: materialy komissii VSNKH SSSR / pod obshch. red. A. Ginzburga*, М., Л.: «Promizdat», s.70–110.

4. Ginzburg, A., 1927. 'O chastnom kapitale v narodnom khozyaystve (On private capital in the national economy)', *Chastnyy kapital v narodnom khozyaystve SSSR: materialy komissii VSNKH SSSR / pod obshch. red. A. Ginzburga*, M., L.: «Promizdat», s.1–35.
5. Gusarov, I., 1927. 'Rol' pryvatnogo kapitalu v promyslovosti Ukraini'ny (The role of private capital in the industry of Ukraine)', *Bil'shovyk Ukraini*, №7–8, s.9–21.
6. Zarusniy, S., 1927. 'Kustarna promislivist': Minule y suchasne (Handicraft industry: Past and present)', *Kustarna promislivist' ta kustarno-promislova kooperatsiya USRR: zbirnik statey*, KH: B.V., 182 s.
7. Kaplan, D., 1922. 'Kustarnaya promyshlennost' Ukrainy (Craft Industry of Ukraine)', Khar'kov: «Zvezda», 10 s.
8. Kayatkovskiy, M., 1925. 'Kustarnaya derevoobdelochnaya promyshlennost'. Kustarnaya lesokhimicheskaya promyshlennost' (Handicraft wood industry. Craft wood-chemical industry)', *Kustarnaya promyshlennost' SSSR: sbornik statey i materialov*, pod. red. S. P. Seredy, M.: «TSUP VSNKH SSSR», s.132–145.
9. Kramer, S., 1927. 'Pidsumki pributkovogo opodatkovannya privatnykh promislivtsiv (pidpriemsiv, kustariv ta remisnikiv) i torgivtsiv 1926–1927 rr. na Ukraini (Results of profitable taxation of private industrialists (entrepreneurs, craftsmen and artisans) and merchants of 1926–1927 in Ukraine)', *Visnik statistiki Ukraini*, №1, s.61–99.
10. Kramer, S., 1930. 'Sotsiyal'no-virobnicha kharakteristika nizhchetsenzovoi (kustarno-remisnichoi) promyslovosti Ukraini (za poperednimi danimi pospil'nogo perepisu 1929–1930 roku) (Socio-Production Characteristics of the Lower Censorship (Handicraft and Handicraft) Industry of Ukraine (according to preliminary data of the general census of 1929–1930))', *Visnik statistiki Ukraini*, №5, s.81–95.
11. Kuperman, O., 1927. 'Sotsial'no-ekonomicheskiye formy promyshlennosti SSSR (Socio-economic forms of industry of the USSR)', *Sotsialisticheskoye khozyaystvo*, Kn.1, s.147–160.
12. 'Kustarnaya i remeslennaya promyshlennost' natsional'nykh respublik: Materialy k soveshchaniyu pri VSNKH SSSR po voprosu kustarnoy promyshlennosti soyuznykh natsional'nykh respublik i oblastey (The handicraft and handicraft industry of the national republics: Materials for the meeting at the USSR)', 1926, M.: «Novaya derevnya», 46 s.
13. 'Kustarnaya promyshlennost' SSSR: sbornik statey i materialov pod red. S. P. Seredy (The handicraft industry of the USSR: a collection of articles and materials, ed. S. P. Seredy)', 1925, M.: «TSUP VSNKH SSSR», Vyp.1, 167 s.
14. Lavrov, V. M., 1927. 'Melkaya i krupnaya promyshlennost' v narodnom khozyaystve SSSR (Small and large-scale industry in the national economy of the USSR)', M.: *Promyshlennost' i narodnoye khozyaystvo: sbornik statey*, s.102–122.
15. Larin, Y., 1927. 'Chastnyy kapital v SSSR (Private equity in the USSR)', M., L.: «Gosudarstvennoye izdatel'stvo», s.312.
16. Launits, K., 1926. 'Dribna ta kustarno-remisnits'ka promislivist' Kharkivs'koi okrugy (The Small and Handicraft Industry of the Kharkiv Region)', *Statistichnyy byuleten': Materiali narodn'ogo gospodarstva Kharkivs'koi okrugy*, s.71–73.
17. Logovinskiy, M., 1928. 'Finansovoye khozyaystvo promyslovoy kooperatsii na Ukraine (Financial economy of industrial cooperation in Ukraine)', *Khozyaystvo Ukrainy*, №11, s.112–118.
18. 'Naris peredvoennogo ta suchasnogo stanu kustarno-remisnichoi promyslovosti Ukraini (An Essay on Pre-war and Modern State of the Handicraft Industry of Ukraine)', 1929, Kharkiv: «Vidannya derzhplanu USRR», 122 s.
19. Rozenfel'd, S., 1929. 'Problema kustarnitstva (The problem of handicraft production)', *Gosudarstvo Ukraini*, №5, s.132–139.
20. Sverzhin, L., 1928. 'Privatna promislivist' Ukraini (kapitalistichna i kustarno-remisnichna) (Private industry of Ukraine (capitalist and handicraft craft)', *Bil'shovyk Ukraini*, №18, s.45–58.
21. Sigal, B., 1930. 'Privatno-kapitalistichna diyal'nist' u sferi virobnitstva ta poserednitstva za pyatirichchya (1926–1930 rr.) (Private capitalist activity in the sphere of production and mediation during the five-year period (1926–1930 biennium))', *Visnik statistiki Ukraini*, s.111–124.
22. Stepanyuk, A., 1925. 'Organizatsiya gorodskikh remeslennikov-kustarey (Organization of urban craftsmen-handicrafts)', *Vestnik promyslovoy kooperatsii*, №11–12 (28–29), s.6–8.
23. Khalturin, N., Sereda, S.P., 1925. 'Kustarnaya metallo-obrabatvayushchaya promyshlennost' (Handicraft metal processing industry)', *Kustarnaya promyshlennost' SSSR: sbornik statey i materialov*, pod red. S. P. Seredy, M.: «Izdaniye TSUP VSNKH SSSR», Vyp.1, s.65–79.
24. Khod'ko, O., 1926. 'O nalogovykh l'gotakh ukrainskoy kooperatsii (About tax breaks of Ukrainian co-operation)', *Khozyaystvo Ukrainy*, №1 s.71–75.
25. 'Chastnyy kapital v narodnom khozyaystve SSSR: materialy komissii VSNKH SSSR (Private capital in the national economy of the USSR: materials of the commission of the VSNKH SSSR)' / pod obshch. red. A. M. Ginzburga, 1927, M., L.: «Promizdat», 574 s.
26. Shapiro, D., 1928. 'Kustarnaya promyshlennost' i narodnoye khozyaystvo SSSR (Handicraft industry and national economy of the USSR)', M., L.: «Gos. izd-vo», 181 s.

\* \* \*